

Milan Mesić

Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu

Primljeno 25. 11. 1988.

EVROPSKA MIGRACIJSKA SITUACIJA I PERSPEKTIVA

SAŽETAK

Rad je pokušaj sinteze evropske migracijske situacije i perspektive u neposrednoj budućnosti. Polazi se od konstatacije da je *Gastarberski* model rotirajućih migranata u osnovi pretao funkcionirati od naftne krize. Aktualna migrantska situacija raspravlja se preko tržišta rada, pravnog statusa, povratka i reintegracije, te položaja »druge generacije« migranata. U potrazi za novim evropskim migracijskim modelom razvijeno je više koncepata koji su prezentirani kao prilozi razumijevanju suvremenih migracijskih procesa, ali će se većina istraživača zaci-jelo složiti da još ne postoji šire prihvaćeni model. Razlog vjerojatno leži i u ambivalenciji položaja i perspektive migranata i posebno migrantske omladine.

Iz postojećih demografskih trendova na evropskome i svjetskom planu, kretanja na tržištu rada i tehnoloških promjena pokušava se, zatim, predvidjeti budućnost migracija u Evropi. U tom kontekstu data je skica i za jugoslavensku migracijsku perspektivu.

I. AKTUALNA EVROPSKA MIGRACIJSKA SITUACIJA

Uvod

U znanstvenim i stručnim raspravama o aktualnoj evropskoj migracijskoj situaciji više nije sporno da je *Gastarbeiter* model rotirajućih migranata u osnovi pretao funkcionirati upravo od kritičnog momenta u kojem se trebao potvrditi – od naftne krize i s njom povezane privredne recesije u zapadnoevropskim migracijskim zemljama. Istovremeno, naravno, nisu ostvarene prognoze izvedene interpolacijom na migracijske tokove početka 70-ih o daljnjem brzom rastu evropske migrantske populacije (33 : 80). Danieli je očekivao ekstra priljev od 12,8 milijuna radnika do 1980 (8), a izvještaji Ujedinjenih naroda predviđali su ukupni migracijski radni kontingent od 22 milijuna radnika do kraja 70-ih (58). Pozitivno definiranje migracijske situacije, međutim, svakako se ne može iscrpiti jednostavnom negacijom modela privremenosti i iz toga izvedenog kontramodela trajnosti migracija, trajnog naseljavanja (svih) migranata u Evropi.

Stanje migracija izraz je unekoliko proturječnih procesa i teško se može jednoznačno utvrditi. Ovdje ćemo iznijeti samo neke elemente evropske migracijske situacije i jugoslavensku poziciju u njezinu kontekstu, te naznačiti teorijske pristupe i koncepte kojima se aktualni migracijski procesi pokušavaju razumijeti i objasniti. To će poslužiti kao pretekst otvaranja rasprave o evropskoj migracijskoj perspektivi, odnosno budućnosti migracija.

Početak 70-ih, na vrhuncu migracijskog vala zaposleno je u Zapadnoj Evropi oko 6 milijuna stranih radnika i s njima je već bilo gotovo isto toliko članova obitelji (55 : 5).

Godina 1974/5 označava radikalni zaokret u migracijskoj politici imigracijskih zemalja koje odlučuju zaustaviti daljnji priljev radnika migranata. U nekoliko godina koje su uslijedile zabilježen je značajan pad imigracije u najvećim imigracijskim zemljama – SR Njemačkoj i Francuskoj. No, već 1976. imigracijski kanali otvoreni su ponovno ali sada u znatno ograničenim i striktnim okvirima. Kao rezultat (i)migrantska populacija nastavila je rasti (osim u Švicarskoj) i 1982. dosegla oko 14,5 milijuna ljudi (26 : 39), a posljednjih godina, ako zanemarimo oscilacije i nacionalne razlike, teži stabilizaciji.

Sadržaj migracijskih tokova bitno je promijenjen u odnosu na prethodno razdoblje. Umjesto imigracije radnika, dominantno muških, uslijedilo je spajanje obitelji. Produženje boravka i obiteljski migracijski obrazac povećali su udio ekonomski neaktivnog dijela migrantske populacije, osobito djece.

(I)migranti na tržištu rada

U prvoj fazi poslijeratnih migracija radnici migranti usmjeravani su u određene radnointenzivne industrije s težim uvjetima rada i nižim radnim statusom. Strane radnike moglo se i još se može naći relativno najviše na monotonim i nezdravim poslovima.¹ U vrijeme produžene konjunktura i nestašice radne snage domaći su radnici, potpomognuti snažnim sindikatima, došli u poziciju da odbiju takve poslove. Dolaženje stranih radnika omogućilo je ne smao daljnji ekonomski rast zapadnoevropskih privreda i socijalnu promociju indigene radničke klase nego i daljnju upotrebu i razvoj proizvodnih procesa koji počivaju na intenzifikaciji i degradaciji rada.² Ubrzana akumulacija kapitala, dobrim dijelom rezultat rada migranata, bila je, pak, realna pretpostavka za prestrukturiranje evropske privrede i radnih procesa. »Sada je glavni naglasak prebačen na automatizaciju i kontinuirane proizvodne procese, u kojima je kvantitativna potreba za radom manja, ali su kvalitativni zahtjevi (obrađivanje i stručnost) često veći. U ovoj tekućoj fazi, daleko je manja potražnja za tipom rada koji pružaju migranti i manjine. (...) Same industrije koje su tako brzo ekspanzirale 60-ih i početkom 70-ih upotrebom stranih radnika, sada su u prvim redovima prebacivanja radnointenzivnih grana proizvodnje u područja niskih nadnica. Strani su radnici bili vitalni za ubranu akumulaciju kapitala koja ih sada čini suvišnim« (6 : 142).

Zapravo je postojeći oblik upotrebne vrijednosti migracijske radne snage uvelike proizvod njene prethodne i sadašnje deprivilegirane pozicije u etnički stratificiranoj

¹ O tome svjedoči sektorska raspoređenost. Godine 1979. u SR Njemačkoj oko 60% stranaca bilo je koncentrirano u manufakturnom sektoru, 10.3% u građevinarstvu i oko 15% u »drugim djelatnostima«. Unutar industrije činili su kao cjelina 9.4% ukupno zaposlene radne snage, a posebno su prezastupljeni u kemijskoj industriji (19.2%), ljevaonicama (*fonderies*) (26.3%), željezarama i čeličarama (17.7%) i prehrani (*catering*) (22.1%).

U Francuskoj preko 29% stranaca radilo je u građevinarstvu, zatim, slično kao u Njemačkoj, u proizvodnji cestovnih vozila 18.6% od svih zaposlenih, ljevaonicama i metalnoj industriji 14.2%, tekstilnoj industriji 9.7%. U Švedskoj i Belgiji strani radnici koncentrirani su osobito u rudarstvu.

Poslovi koje migranti rade prljavi su i opasni, zahtijevaju fizičke napore i često su organizirani na akord. I tu je na djelu etnička stratifikacija. Različite migrantske grupe nisu relativno jednakno zastupljene u pojedinim djelatnostima. Tako su recimo u V. Britaniji najviše deprivilegirani Pakistanci, u Francuskoj Alžirci, u Njemačkoj Turci. Jugoslaveni su u Njemačkoj najpravnomjernije raspoređeni po djelatnostima gdje rade migranti a istovremeno su i kvalificiraniji te uživaju izvjestan »viši« migrantski status (14 : 17-23).

² F.W. Taylor otvoreno je govorio da racionalizacija proizvodnje i znanstveno upravljanje stvaraju mnoštvo degradiranih, rutiniziranih poslova. Te poslove radit će migranti (eksplicitno spominje Mađare i Talijane) dok će domaći (američki) radnici dobiti mogućnost socijalne promocije.

Michel Crozier u svom djelu *The World of the Office Worker* uzima žene kao onu vrstu radne snage za koju je svaki posao dovoljno dobar i primjećuje da je rutinizacija činovničkog rada i degradacija tradicionalnoga buržujskog činovničkog statusa povezana s uvlačenjem žena u uredske poslove (4 : 109-10).

podjeli rada. Zapadnoevropski kapitalizam u vrijeme konjunktura uvezio je i znatne kontingente najvitalnije kvalificirane radne snage. Uvlačeći je u monotone, razdobljene radne procese, izolirajući migrante u »okupacijskim getima« ponajprije je sam pridonio dekvifikaciji migrantskih radnika u širokim razmjerima, pa onda i eroziji svake kreativnosti i profesionalne pokretljivosti (50 : 80).

Otuda i relativno viša nezaposlenost stranih radnika, mada postoje i drugi razlozi a ponajprije sistemska diskriminacija stranaca. Istovremeno, međutim, i to je jedan aspekt proturječnosti aktualnih migracijskih procesa, strana radna snaga infiltrirala se i u druge sektore, a ne samo sekundarni, opet s jasnom tendencijom zauzimanja niskostatusnih poslova i povratnom spregom – da poslovi na kojima se (lakše) zapošljavaju (i)migranti upravo dobivaju (ili učvršćuju) svoju manju društvenu i tržišnu vrijednost.³ Domaći radnici, pa i strani dobro etablirani radnici s dugim i reguliranim boravkom, nastoje stoga izbjeći ove poslove. Tako kapital svojom prirodnom težnjom da smanji vrijednost radne snage upotrebom manje zaštićenih (i)migranata, istovremeno generira strukturalnu potrebu za tim istim tipom rada. »Jednom kad je infiltracijski proces difuzije (misli se na difuziju migrantskog rada) otišao dovoljno daleko, neke grane industrije ne bi mogle opstati bez prisutnosti stranih radnika. Štoviše, međuovisnost poslova koje drže stranci i onih koje drže domaći radnici takva je da bi ukidanje prvih vodilo nestanku drugih« (26 : 50).

Strani su radnici teže pogođeni nezaposlenošću, kako kvantitativno – relativno većim učešćem u nezaposlenom radnom kontingentu, tako i kvalitativno – težim socijalnim položajem, posebno zbog pravne nesigurnosti i opasnosti od izгона ali i, blago rečeno, osjećaja nepoželjnosti u stranoj kući. Svuda su strani radnici prezastupljeni među nezaposlenima u odnosu na njihov udio u ukupnoj radnoj snazi zapadnoevropskih tržišta rada. Na primjer, u SR Njemačkoj, prema podacima za 1983. bilo je 12,9% stranaca među nezaposlenima, a činili su 7,8% radne snage. Odgovarajući podaci bili su za Švicarsku 31,7% (19,3%), Francusku 11,9% (7,2%), Belgiju 12,6% (6,5%) itd. Nerazmjernost u nezaposlenosti još je veći između tzv. druge generacije stranaca i domaće omladine. Godine 1982. od ukupno aktivne populacije strane omladine u SR Njemačkoj 14% bilo je nezaposleno, dok je u istoj starosnoj grupi indigene omladine nezaposleno upola manje: 7% (26 : 53,51).

Razloge za ovu ranjivost (i)migranata traži se u njihovoj koncentraciji u sektori- ma u krizi, u visokoj proporciji nekvalificiranih, nedostatku pregovaračke moći i činjenici da su često prvi na redu u slučaju otpuštanja s posla.⁴

Međutim, usprkos održavanja visoke stope nezaposlenosti indigene radne snage supstitucija stranaca domaćim radnicima ostaje u ograničenim razmjerima. To potvrđuje strukturalnu ulogu migrantskog rada i dokazuje da sistem segmentiranog tržišta rada, koji je djelovao protiv pokretljivosti imigranata prema gore, također fun-

³ U terciarnom sektoru često su koncentrirani u djelatnostima kao što su prehrana, transport, zdravstvena zaštita i kućni rad, a svi se ti poslovi smatraju niže statusnim (14 : 17).

⁴ Posljednjih godina nezaposlenost stranih radnika blago se smanjivala (1983 –14,7%; 1984 –14%; 1985 –13,9%; 1986 –12,9%). Zabilježena je prosječno niža stopa zaposlenosti među jugoslavenskim migrantima (1985 –8,2%) dok su npr. talijanski radnici, prema službenim statistikama znatno nezaposleniji –14,7%) (48). Postavlja se pitanje da li Jugoslaveni, za razliku od Talijana, moraju prihvaćati najteže poslove, prikrivati nezaposlenosti, pa čak raditi i u podzemnoj privredi zbog pravne nesigurnosti?!

kcionira u suprotnom pravcu kao zakon pokretljivosti nadolje za domaće radnike (26 : 51).⁵

Dvije francuske studije pokazale su da bi smanjenje stranih radnika za 50.000 na godinu do ukupno 250.000 odlazaka moglo maksimalno otvoriti 80.000 poslova za domaće radnike. Model je simuliran za razdoblje 1975-1980, i polazio je od pretpostavke da će domaći nezaposleni radnici u svakoj regiji popuniti mjesta koja su stranci ispravili, pod uvjetom da dobiju odgovarajuće nadnice. Kako stranci, međutim, nisu jednako raspoređeni po različitim djelatnostima kao domaći radnici, to bi njihov masovniji odlazak iz djelatnosti u kojima su prezastupljeni (npr. odlazak migrantica iz tekstilne industrije u Francuskoj) izazvao zastoje u popunjavanju ranih mjesta, a vjerojatno i zatvaranje pogona. Pa čak i tamo gdje je proporcija migranata relativno manja, povećanje nadnica domaćim radnicima tjeralo bi poduzeća da se sele za jeftinijom radnom snagom (14 : 34).

Očekivanja da će radni migranti profitirati ne samo ekonomski nego da će, stječući moderno industrijsko iskustvo i kvalifikaciju, ostvariti i socijalnu promociju u zemljama imigracije i po povratku u domovinu, pokazala su se kao još jedan migracijski mit. Socijalna mobilnost stranih radnika na zapadnoevropskim tržištima rada za sve je vrijeme trajanja migracija bila vrlo mala. Neke statistike, doduše, mogle bi sugerirati drukčiji zaključak. Na primjer, prema njemačkim statistikama 44% stranih radnika i 42% stranih radnica napredovalo je u kvalifikacijskom statusu, no stvarno se radi o prijelazu iz nekvalificirane radne pozicije na internu polu-kvalificiranu nakon stanovitog obučavanja u toku rada. Ove interne »kvalifikacije« nisu službeno priznate i ne vrijede prilikom prijelaza u druga poduzeća.⁶ Samo 16% stranaca i 9% stranjkna stvarno je napredovalo iz nekvalificiranog ili polukvalificiranog statusa na kvalificirana ili nadglednička mjesta. Pri tome postoje značajne razlike među (i)migrantskim grupama. Turci i Talijani zauzimaju dno ljestvice, a najviše su na radno-statusnoj ljestvici postigli Grci, Španjolci i Portugalci. Kako primjećuje Casteles Jugoslaveni u Njemačkoj ne pokazuju visoku stopu promocije, možda zbog relativno visoke startne proporcije kvalificiranih radnika među njima (6 : 137-8). Ako se pođe od stupnja kvalificiranosti kojeg su (i)migranati stekli u zemljama porijekla, onda je po dolasku u zemlju primitka veliki dio njih doživio dekvifikaciju. Etnička stratifikacija i ovdje je bila na djelu i unutar migrantskih zajednica. Tako je u Zapadnoj Njemačkoj dekvifikacijska degradacija bila veća za Turke nego na Jugoslavene (37 : 157).

Svoju »ulogu« i »namjere« (navodni znaci upozoravaju da se ne radi o potpuno racionalnim i racionaliziranim kategorijama »ponašanja« kapitala) u nastupajućoj restrukturaciji proizvodnje i radnih procesa, kapital vješto prikriva političkom strategijom prebacivanja krivnje za nezaposlenost na strance. Ideološki aparati države, koji neposrednije racionaliziraju (ideološki posreduju) poziciju kapitala, potiču ili barem

⁵ I Castles nalazi da je velika sekcija imigrantskih radnika postala integralni dio bazične radne snage u određenim važnim industrijama i da se ne može lako odпустiti. On, međutim, smatra da je pojam »dualnog tržišta rada«, kako su to postulirali neki istraživači, po kojima jedva da postoji kompeticija između imigranata i domaćih radnika, ne odgovara u cijelosti stvarnoj situaciji. Tržište rada zapravo je segmentirano: pojedine grupe stranaca ostaju fleksibilne i potencijalno disponibilne, dok su se druge etablirale i teško da su išta mobilnije od indigene radne populacije (6 : 146).

⁶ U svojoj kritici mita o brzom rastu kvalificiranosti radničke klase u 20-om stoljeću, H. Braverman našao je da je taj mit, između ostalog počivao na reklasifikaciji radničkih zanimanja (a ne na njihovu stvarnom napredovanju). Naime, dr Alba Edwards 30-ih je godina iz prijašnje grupe manualnih radnika izdvojio one koji su posluživali strojeve ili njima rukovali i njih označio operativcima (polukvalificirani radnici). Operativci, međutim, ne posjeduju nikakvu (zanatsku) struku ili umijeće (4 : 354), a Marx ih je davno nazvao »privjeskom strojeva«.

toleriraju atmosferu animoziteta prema strancima koja lako preraste u ksenofobiju i rasizam. Tako se stvara dojam kod velikog dijela stanovništva i posebno kod nezaposlenošću ugroženih radnika da stranci zauzimaju *njihova* mjesta (ili pak uživaju *njihove* socijalne beneficije), te da bi repatriacijom stranaca u zemlje porijekla, domaći radnici dobili radna mjesta i da ne bi bilo nezaposlenosti. Ksenofobija prema strancima ne razvija se isključivo na ekonomskoj krizi i nezaposlenosti. Odbojnost i strah od »tuđega« i različitog usađena je u duboke slojeve kolektivne (klandske) svijesti, a strukturalna diskriminacija koju vlast sistematski provodi, te desnoradikalne ideje sa kvaziznanstvenom legitimacijom, te na njima zasnovani građevinski pokreti stvaraju opću društvenu klimu u kojoj su stranci »krivci za sve« (30).

Treba spomenuti da se na ljevici počinju javljati otpori posvemašnjoj ksenofobizaciji javnog mnijenja i društvene svijesti i posebno brutalnom nasilju militantnih desničarskih grupa. Tako su u Parizu mladi ljudi različitog porijekla osnovali asocijaciju *SOS rasizam* i skovali parolu koju su tiskali na bedževima: »Dolje ruke! To su moji prijatelji!« Na telefonski broj mogu se javiti svi koji su bili žrtve rasističkog napada ili ponašanja ili žele savjet i pomoć. Valja istaknuti da se neke crkvene organizacije, kao na primjer Svjetski savez crkava aktivno pridružuju antirasističkim nastojanjima (29).

Međutim, kapital i država koriste nezaposlenost kao pritisak i na domaće i na strane radnike da discipliniraju i smanje svoje ekonomske i socijalne revandikacije, odnosno da prihvate slabije plaćene, nezdravije i niže-statusne poslove. U mjeri u kojoj su domaći radnici spremni (ponovno) preuzeti ove »migrantske« poslove povećat će se pritisak na strance da napuste tržište rada i zemlju prijema. I obrnuto u mjeri u kojoj će domaći radnici rezistirati neprivlačnim poslovima, ostajati će po potreba za raspoloživim (i)migrantima, pa i novim migrantima. U jednom i u drugom slučaju, socijalna napetost i konkurencija između domaćih i stranih radnika koristi kapitalu, u ekonomskom smislu tako što mu olakšava obaranje ili barem zadržavanje rasta najamnina i provođenje prestrukturacije proizvodnje; u političkom smislu tako što se industrijski sukob premješta unutar radničke klase same.

Filozofija »okrivljavanja žrtve« ne samo za razne socijalne nedaće nego i za vlastiti položaj i usud tanano je ugrađena u socijalno tkivo imigracijskih zemalja, u praksu imigracijskih organa vlasti a često i u znanstveni pristup »migracijskom problemu«, gdje je predmet istraživanja već po definiciji određen kao *problem*, sa stanovišta zemlje primitka (15). Ta se, filozofija, možda, najdrastičnije izražava u pogledu zdravstvenog statusa migrantskih radnika.

Zdravstveno stanje strane populacije u prvoj fazi migracija potpuno je zanemareno, čak i više nego druga pitanja kao zapošljavanje, obučavanje ili kulturna i socijalna integracija. To osobito i ne iznenađuje budući da se nikakvi zdravstveni problemi migranata nisu pokazivali, barem ne u statistikama. Oni su imali zdravstveno osiguranje od početka i plaćali sve doprinose, a vrlo rijetko tražili povlastice po toj osnovi. Migrantski radnici prošli su, naime, temeljito medicinska ispitivanja prije polaska iz domovine. Ova inicijalna procedura medicinske selekcije nije imala za cilj samo da ustanovi eventualne posljedice kroničnih ili zaraznih bolesti; njena je glavna briga bila da utvrdi sposobnost kandidata da izdrži posebne zdravstvene zahtjeve i stresove na radnim mjestima koja su ih očekivala.

Zaustavljanjem imigracijskih tokova i rotacije migranata, odnosno prelaženjem u stacionarne migracije produženjem boravka, dugoročne posljedice potprivilegiranih

radnih i životnih uvjeta dovele su do značajnog porasta bolesti i oštećenja zdravlja što se počelo odražavati na statistikama zdravstvenih rizika. I konačno u sadašnjoj trećoj fazi, markiranoj krizom zapošljavanja i nesigurnosti posla – što opet teže i relativno više pogađa imigrante – pokazuju se regresivni trendovi u indikatorima nekih bolesti. Ukratko, unatoč još uvijek povoljnijoj starosnoj strukturi, stranci su više pogođeni problemima zdravstvene deprivacije. Tako je stopa bolovanja imigranata naglo počela rasti od sredine 60-ih, a od 1977. konstantno je i značajno viša nego kod njemačkih radnika. Od stranih radnika Turci, a od svih imigrantice su najviše izloženi zdravstvenom riziku. Strani radnici u prosjeku traže češće hospitalizaciju i ova za njih dulje traje. Samo manjina stranaca dosegne normalnu umirovljeničku starost na radu, itd. (37 : 45,46).

Rasprave o zdravstvenim problemima migranata još su vrlo rijetke, a ukoliko do njih dođe, u fokusu pažnje manje su uvjeti rada, i razlozi zdravstvenim tegobama radije se traže u zemljama porijekla, u »migracijskoj napetosti«, »migracijskom sindromu« ili »mama mia sindromu«, »nedostatku ili nevoljnosti za integraciju«, »kulturnoj distanci«. »Razlozi bolesti mogu se tako pripisati prvenstveno psihosocijalnom ili sociokulturnom području; u ovome je inherentna individualizacija socijalnog problema i atribucija njegova, uzroka kulturi i strukturi zemalja porijekla« (37 : 48). Stranci se zatim optužuju za zloupotrebu njemačkog sistema zdravstvene zaštite i to je dodatni argument zahtjevima za repatrijaciju.

Nasuprot ovim kulturno-centriranim paternima objašnjenja zdravstvenog stanja radnika migranata, Maria Oppen nalazi strukturalnu »nejednakost« između stranaca i Nijemaca u pogledu stresova i teškoća koje su im nametnute u njihovu radu i životu, i u tome vide uzroke specifičnih zdravstvenih problema prvih. Ne samo što su imigranti uvelike preuzeli stresno-intenzivne poslove nego je njihov neprestani priljev i međunarodne rezerve radne snage omogućio poslodavcima da zanemare »humanizaciju rada« tamo gdje su migranti radili. Strani radnici i dalje su prezastupljeni u manufakturnoj industriji, a podzastupljeni u servisnom sektoru. Oko 80% njih manualni su radnici.

Prva plauzibilna eksplanacija natprosječnoga zdravstvenog rizika imigranata može se izvesti iz nejednakih mogućnosti zapošljavanja. Sve one statusne grupe koje imaju prosječno niži zdravstveni rizik (djelomično zaposleni, oni koji su na obučavanju, »bijeli-ovratnici«, poslovođe i kvalificirani radnici) znatno se rijede nalaze među imigrantima. I obrnuto, nekvalificirani ili polukvalificirani radnici koji i u njemačkoj populaciji pokazuju daleko najvišu stopu bolovanja, proporcionalno su dvostruko zastupljeniji među strancima. U onim rijetkim zanimanjima s niskom stopom bolovanja koje obavljaju i stranci, njihova je stopa čak i niža nego u njihovih njemačkih kolega (zdravstvena služba, trgovina, administracija) (37 : 51,52) već pravna nesigurnost sa stvarnom ili barem percipiranom prijetnjom izгона mora stresno djelovati. Pod izgovorom neodređenosti trajnog naseljavanja i visoke fluktuacije, radnici migranti često se isključuju iz programa doobrazovanja u radu. Zadnjih godina, zbog postojane i visoke nezaposlenosti, razni oblici diskriminacije na radnom mjestu još su zaoštreniji, a stranci sve manje mogu računati na solidarnost i podršku njemačkih kolega ili industrijskih konzultacijskih tijela u obrani svojih interesa.

U prilog ove tvrdnje kad je riječ o migranticama govore i nalazi anketnog ispitivanja provedenog među Jugoslavenkama u Zapadnom Berlinu (39).

Pravni status (i)migranata

(I)migranti su strani državljani podvrgnuti mnogim ograničenjima sa suženim građanskim pravima u odnosu na građane zemlje primitka. Oni zakonito mogu ostati u zemlji dolaska tako dugo dok imaju dozvolu boravka, a ova je u principu vezana sa radnim statusom. Ovdje se misli na restriktivnu administrativnu proceduru dobivanja radnih i boravišnih dozvola za (i)migrante iz zemalja koje ne pripadaju Evropskoj ekonomskoj zajednici.⁸ Nezaposlenost, ovisnost o socijalnoj pomoći, ali i neprikladno stanovanje, kriminalne osude ili samo prekršaji raznih i često njima nerazumljivih regula, mogu biti razlogom odbijanja produžetaka boravišne dozvole ili protjerivanja.⁹ Tek svaki drugi u Njemačkoj ima radni status koji mu dopušta da prihvati posao koji želi i za koji se natjecao. Oni drugi prepušteni su diskrecijskom odlučivanju ovlaštenih organa »u skladu s potrebama«, koji se rukovode pravom prvenstva domaćih radnika u zapošljavanju (37 : 54). I tamo gdje su stanci izjednačeni pred zakonom, i onda ipsod tanke kore formalnog legaliteta ostaje na djelu praktična strukturalna diskriminacija.

U zaključcima međunarodnog projekta o evropskoj imigracijskoj politici šest zapadnoevropskih zemalja (V. Britanije, Francuske, SR Njemačke, Švedske, Nizozemske i Švicarske), Tomas Hammar dosta razlikuje od naprijed iznesenog viđenja legalne situacije (i)migranata. Njegova komparativna analiza pokazuje da, bez obzira na početne i sadašnje razlike u migracijskim politikama među pojedinim istaživanim zemljama, sam migracijski proces vodi konvergenciji migracijskog modela u Evropi. Ističe da broj trajnih rezidencijalnih dozvola neprestano raste, i to je već dovoljna indikacija da je blizu kraj modela gosta-radnika. Prije je postojala bitna razlika između zemalja sa stalnim useljavanjem (V. Britanija, Francuska) i zemalja s privremenim radom i boravkom migranata (SR Njemačka, Švicarska). U drugom slučaju za strane radnike i njihove obitelji nije bilo nikakve garancije da će njihove radne i boravišne

⁸ Svaka zapadnoevropska zemlja primitka migranata razvijala je svoj pravni sistem reguliranja statusa stranaca. U Francuskoj postoji privremena dozvola boravka koja vrijedi jednu godinu i može se obnoviti, te dozvola za deset godina boravka koja posjedniku omogućuje izbor zaposlenja. Posebni su propisi za Alžirce, sezonske radnike i pogranične radnike. U Njemačkoj se mogu dobiti dvije vrste dokumenata: opća radna dozvola, koja se izdaje ovisno o snaju na tržištu rada; vrijedi godinu dana i daljnje dvije godine, ako se produži, i specijalna radna dozvola s trajanjem od pet godina i bez ograničenja na neko posebno poduzeće, zanimanje ili regiju (petogodišnji se limit ukida kada migrant jednom napuni osam godina neprekinutog boravka u Njemačkoj). Članovi obitelji migranta nemaju automatski pristup na tržište rada u Njemačkoj; bračni drug treba da čeka dvije godine, a šest mjeseci oni koji su na stručnom usavršavanju ili imaju diplomu. Švicarska razlikuje privremene boravišne dozvole s inicijalnim trajanjem od godine dana, trajnu dozvolu boravka za neodređeno vrijeme, sezonsku dozvolu za najviše šest mjeseci i pograničnu dozvolu na rok od godine dana s mogućnošću obnove za isto razdoblje. U Švedskoj ne-nordijski državljani moraju dobiti rezidencijalnu dozvolu da bi mogli ostati duže od tri mjeseca i radnu dozvolu ako se žele zaposliti. Potrebno je da migranti osiguraju radnu dozvolu prije ulaska, a od 1. 4. 1981. i boravišna dozvola mora da je osigurana prije ulaska u zemlju; izuzetni su slučajevi humanitarnih razloga. Osobe koje su imale radnu i boravišnu dozvolu jednu godinu i u Švedskoj su imali domicil mogu dobiti trajnu dozvolu boravka koja inicijalno vrijedi tri godine a zatim se automatski obnavlja. Austrija izdaje vize za one koji žele ostati preko tri mjeseca koja istovremeno vrijede i za boravak do godinu dana. Neograničena viza, ekvivalentna trajnoj dozvoli boravka može se dobiti nakon nekoliko godina boravka u Austriji. Za rad je potrebna radna dozvola koja se izdaje na godinu dana i obnavlja u skladu s kretanjima na tržištu rada, te stambene, zdravstvene i obiteljske situacije molitelja. Luxemburg ima tri kategorije radnih dozvola. Dozvola A vrijedi godinu dana i ograničena je na određeni posao i određenog poslodavca. Dozvola B vrijedi četiri godine s ograničenjem zanimanja ali ne i poslodavca, a C je dozvola na neodređeno vrijeme i bez ograničenja kako zanimanja tako i poslodavca (62 : 17-21).

Italija je prva zemlja u EEZ-u koja je izjednačila radna prava stranih i domaćih radnika izvan EEZ-a zakonom donesenim u prosincu 1986.

⁹ U dosadašnjoj praksi imigracijskih vlasti, srećom po (i)migrante doista su se rijetko odbijali zahtjevi za izdavanje novih ili obnovu starih dozvola za strance izvan zemalja EEZ-a. Prema izvještaju Rogera Böehninga iz Međunarodne organizacije rada, čak i u godinama visoke nezaposlenosti 1974-1978 od ukupno 6.370.000 zahtjeva u SR Njemačkoj, ne računajući radnike iz zemalja EEZ-a, samo je 152.000 radnih dozvola odbijeno, što čini 2.4% (31 : 9). Ipak ostaje *pravo* odbijanja na strani imigracijskih vlasti i strah na strani (i)migranata.

dozvole na duže ili kraće biti produžene. Kao primjer da se stanje bitno promijenilo u pogledu pravnog statusa stranih radnika i i faktički približilo stanju u tradicionalnim imigracijskim zemljama ističe se Švicarska gdje je 75% stranaca već dobilo trajne dozvole boravka. mada u SR Njemačkoj isti status uživa manje od 25% imigranata, u političkim debatama sve su glasnjiji zahtjevi za trajnijim reguliranjem njihova položaja, smatra Hammar. Kada jedna zemlja, neovisno o izvornim planovima, za duže vrijeme prihvati različite migrantske zajednice s njihovim kulturama i jezicima, početna je točka za imigracijsku politiku ustanovljena (12 : 295).

(I)migranti sa svoje strane, kako zbog (osjećaja) da su odbijeni od imigracijskog društva tako i zbog emotivnih, kulturnih, političkih i ekonomskih veza s domovinom ne kroiste uvijek sve mogućnosti integracije i posebno naturalizacije. Stopa naturalizacije i nakon dugogodišnjeg boravka u migracijama ostaje niska, ako se gledaju tradicionalne imigracijske zemlje posebno SR Njemačka i Švicarska, ali nešto je znatno viša u Francuskoj i Švedskoj. U nekim je zemljama podnošenje zahtjeva za naturalizacijom dosta otežano i komplicirano. Odluke o naturalizaciji negdje diskreciono donose lokalne i regionalne vlasti a negdje parlament. Procedura je temeljena na različitim kombinacijama testova jezika i kulture, uvida u pojedinačni ekonomski, standard i posebno standard stanovanja; a utvrđuje se zatim redovitost plaćanja poreza, ocjenjuje moral i dobro ponašanja i sl. Ponegdje ni troškovi nisu imali (u Švicarskoj do 10000 švicarskih franaka, u SR Njemačkoj do 5000 DM), dok su u Švedskoj usluge besplatne. U zadnje vrijeme primjetno su ublaženi uvjeti, posebno što se tiče druge generacije, pa ipak stopa naturalizacije ostaje relativno niska. Tako je primjerice 1980. u SR Njemačkoj samo 0,3% stranica dobilo državljanstvo, u Belgiji 1%, Švicarskoj 2%, ali u Francuskoj 3% i najviše u Švedskoj 5% (16 : 439-41).¹⁰ Sa stanovita emigracijskih zemalja čija je migracijska politika usmjerena na povratak i ovakve stope mogu biti zabrinjavajuće.

Čini se da brže raste broj migranata s dvostrukim državljanstvom mada ne postoje jasne i dostupne statistike. Prema nekim procjenama u Evropi je 1985. vjerojatno bilo više od 3 milijuna dualnih državljana (16 : 439-49). Legalni status (i)migranata izvan EEZ u stanovitom je smislu zaštićen bilateralnim sporazumima zemalja slanja i primitka te dokumentima međunarodnih organizacija kao što su Evropski savjet, OECD i Međunarodna organizacija rada.

Evropska migracijska situacija i perspektiva ne svodi se samo na »klasične« radne migrante, nego sve više uključuje izbjeglice i azilante, te ilegalne migrante. Najprije su u Zapadnu Evropu dolazile izbjeglice, za vrijeme diktatura, iz Španjolske, Portugala i Grčke, a u novije vrijeme u Evropu priteču izbjeglice iz Azije, Afrike, Latinske Amerike i ponovno iz Istočne Evrope (59 : 465).

Broj izbjeglica i onih koji traže azil naglo je rastao u drugoj polovini sedamdesetih i početkom osamdesetih. Danas ova kategorija migranata predstavlja značajan dio strane populacije u Evropi. Računa se da su izbjeglice činile nekih 50% svih onih kojima je reguliran status radnika u Francuskoj između 1976-1978. Početkom 80-ih SR Njemačka je zabilježila još spektakularniji pritek izbjeglica. Indeks zahtjeva za dobivanje azila, znatnim dijelom turskih državljana umnožen je faktorom 20 između 1971. i 1980. Mnoge od tih zahtjeva njemačke su vlasti odbile videći u njima ekonom-

¹⁰ Prema vlastitom izračunavanju iz nacionalnih izvještaja za SOPEMI Jugoslaveni u Švedskoj imaju nižu stopu naturalizacije od prosjeka za strance u toj zemlji. Godine 1979. oko 2.8% jugoslavenskih migranata postali su švedski državljani. Do 1985. taj je postotak bio neprestano manji od 1979, bez jasnog trenda. Statistički se ne može uočiti trend ni za jugoslavenske migrante u Nizozemskoj u razdoblju 1978-1984. Stopa naturalizacije kretala se ovdje manje nego 0.4% do nešto više od 1% (17 : 20, 18) (35 : 73,69).

Vidi kretanje naturalizacije u Francuskoj prema dekretu (automatskim pravom) i prema vlastitim zahtjevima stranaca (23 : 7-33)

ske prije negoli političke motive, a procedura dobivanja azila i naročito statusa izbjeglica zaoštrena je kao i u nekim drugim zemljama.¹¹

Postotak onih koji su nakon ulaska u zemlju odredišta dobili status političkih izbjeglica vrlo je mali. U većini zapadnoevropskih zemalja postoji razlika između prava azila i prava političkog statusa, te dobar dio onih koji ne ostvare ovo drugo pravo prelaze na ilegalno tržište rada, što se izgleda prešutno tolerira (26 : 56-7).

Razumljivo je da o ilegalnim migracijama ne postoje službene statistike, ali se svi istraživači slažu da je broj neregistriranih migranata u porastu od početka ekonomske krize i zaustavljanja masovnih migracijskih tokova. to ne znači da ilegalnih migracija nije bilo i prije. Prema izvještaja Evropskog savjeta za 1974. ilegalna radna populacija unutar EEZ-a procijenjena je na oko 600000, a to je oko 10% migrantske radne snage. Još 1976. ilegalni migracijski kontingent mogao je brojiti između 1 i 2 milijuna (31 : 32). Do 1981. broj nedokumentiranih migranata u SR Njemačkoj procijenjen je između 200000 i 300000, a otprilike isto toliko imala je i Francuska. Dakako brojke su otad višestruko povećane, što indicira, između ostalog, pojava i nagli rast nelegalnih ulazaka na tržišta rada južnoevropskih zemalja koje su postale imigracijska odredišta (12). Od oko 2 milijuna stranih radnika na ovom području samo ih je oko 655000 legalnih migranata, a ostali su bez dokumenata. Od toga se u Italiji vjerojatno nalazi između 700000 i 1 milijun, u Španjolskoj oko 450000,¹² u Portugalu 50000, a najmanje u Grčkoj 40000 (51 : 284).

Oko 20000 do 40000 Jugoslavena značajni su dio ilegalnih migracija u Italiji, a smatra se da su uz Turke i Jugoslaveni u znatnom broju prisutni u podzemnoj ekonomiji SR Njemačke (31 : 12).

Povratak i reintegracija

Ubrzo nakon naftnog udara i zaustavljanja imigracijskih tokova zapadnoevropske zemlje rekonceptualizirale su svoje (i)migracijske strategije. Na međunarodnom planu preko OECD-a proklamirale su (1978) ideju »imigracijskog lanca«. Radi se zapravo o sofisticiranijoj varijanti rotirajućih migracija ali sa inverzibilnošću izbora (povratak ili trajni ostanak u zemlji rada). Umjesto jednostavne, mehanički odvojene dvije faze migracija: odlazak i povratak, na migracije se sada gleda kao na proces i to kontinuirani – od odlaska migranta iz zemlje porijekla, preko rada i boravka u zemlji primitka, priprema za povratak i konačnu reintegraciju u domovini ili integraciju u zemlji rada – što treba da bude migrantov izbor. Težište modela ipak je na olakšavanju izbora povratka, što su načelno mogle prihvatiti i zemlje slanja. U tom su pravcu predviđene aktivnosti: produktivnija upotreba doznaka, bliža kooperacija između službi zapošljavanja u zemljama primitka i slanja, programi za selektivnu povratničku migraciju, transfer proizvodnih kapaciteta u zemlje slanja, regionalni razvoj kao alternativna emigraciji.

¹¹ Godine 1979. SR Njemačka je registrirala 51.493 zahtjeva za azil, godine 1980 – 107.818; 1981 – 49.391; 1982 – 37.423; 1983 – 19.737; 1984 – 35.278 i do listopada 1985 – 60.433. Do tada je u Njemačkoj živjelo, prema informacijama Ministarstva unutrašnjih poslova 605.000 izbjeglica (60 : 44, 47).

Nedavno su manje grupe jugoslavenskih migranata, pozivajući se na zaoštrenu političku situaciju u zemlji, zatražile politički azil u Norveškoj i Švedskoj, a prilikom posjeta saveznog sekretara za vanjske posjete SR Njemačkoj (studeni 1988) saznalo se za jugoslavenske tražioce političkog azila u toj zemlji čiji je broj dosegao nekih 5000.

¹² Rezultati jednog opsežnog istraživanja o migrantima u Španjolskoj dali su nešto nižu procjenu broja ilegalnih migranata (*indocumentados*) – 366.500 (25 : 96).

Međutim, postignuti rezultati ovog programa zaista su minorni, i čini se da sadašnja politička i ekonomska situacija nije pogodna za rješavanja intra-evropskih migracijskih problema u duhu suradnje i zadovoljavanja interesa obiju zemalja i slanja i primitka. U izvjesnom smislu precijenjen je i ključni faktor u »migracijskom lancu« – sam migrant, komu je, prema ovoj ideji, valjalo igrati posebnu aktivnu ulogu, prije svega angažiranjem svojih ušteda i radnih sposobnosti. U model je ugrađena pretpostavka o migrantu kao nužno i prvenstveno investitoru (po povratku), odnosno pretpostavka da su povratnici homogena socijalna grupa potencijalnih poduzetnika.¹³ A zapravo migranti imaju vrlo malo poduzetničko iskustvo, (odnosno tek neznatan njihov dio koji će se ionako teže vratiti jer je bolje integriran), jer su mahom radili na repetitivnim, parceliziranim industrijskim poslovima. Njihove mogućnosti pa i aspiracije uglavnom sežu do otvaranja ugostiteljskih objekata ili malih trgovina, a riječe do nekoga industrijskog pogona.¹⁴

Zapravo i povratak, kao i odlazak, nije tek stvar slobodnog migrantova izbora kao što se nadaje na razini fenomena. Odluku o (radnoj) migraciji, istina, donosi migrant, ali je ona objektivno iznuđena danim ekonomskim strukturama i odnosima, pod kontrolom vladajućih klasa i u njihovu prvenstvenom interesu (45 : 148). Emigracija, osim toga, ne pogađa jednako sve klase i slojeve. Stvarno slobodan izbor mogu si priuštiti samo migranti građanskih slojeva (32 : 101). Isto tako kad je riječ o povratništvu, prisilne (direktne i indirektne) okolnosti ne smiju se zanemariti jer efektivno djeluju u realnosti. Obiteljski, kulturni, pa i sentimentalni razlozi također utječu na odluku o povratku (21 : 165, 178, 200, 203, 209, 169).

Neke imigracijske zemlje pribjegle su jednostranim mjerama za poticanje povratka svojih migranata, primjerice Francuska, SR Njemačka i Nizozemska. Radi se o novcu što ga nude migrantima koji se odluče na definitivni odlazak. O nezadovoljavajućim rezultatima tih mjera raspravljalo se ubrzo po njihovu uvođenju na međunarodnoj konferenciji pod pokroviteljstvom Vokswagenove fundacije o novim migracijskim politikama i unapređenju povratka radnim migranata (Bonn, rujan 1985).

Na Konferenciji je zaključeno da su efekti zakona koji je trebao ohrabriti dobrovoljni povratak iz SR Njemačke, od 1983. ostali daleko iza očekivanja, i da su zapravo uglavnom Turci i Portugalci pokrenuti na povratak. Većina povratnika dolazila je iz industrija i regija koje su najteže pogođene ekonomskim restrukturiranjima. Pokazalo se da i kod onih koji su se vraćali ovi materijalni poticaji nisu bili odlučujući, nego prije psihološki pritisci na strance i rastuća ksenofobija, što je u porastu, dijelom zahvaljujući upravo ovim »novim« politikama poticanja povratništva. Štoviše, mnogi su se povratnici i prenaigli u svojim odlukama zbog ove atmosfere, odričući se beneficija socijalne zaštite u zemljama rada i dovodeći se ponegdje u nezavidan položaj u svojim domovinama. »U takvoj situaciji vlade zemalja porijekla pokazuju više ili ma-

Zabudu takva gledišta pokazalo je i terensko istraživanje Radne grupe za migracije pri OECD-u u jednoj regiji sjevernog Portugala (36).

Iskustvo i informacije sakupljene u *Centru za reintegraciju* za vrijeme osmogodišnjeg postojanja pokazuju da, nasuprot prevladavajućeg mišljenja, postoji siromaštvo među povratnicima »Ovaj problem nije limitiran na striktno ekonomsku stranu siromaštva nego također uključuje deprivaciju u raznim sferama društvenog života. Socioekonomske strukturalne karakteristike i jedne i druge grupe involviranih zemalja (zemlje porijekla koje su također i zemlje primitka povratnika i imigracijske zemlje), institucionalne prakse i inherentne karakteristike migracijskog procesa samog, odgovorne su za siromaštvo među povratnicima« (44 : 19).

¹⁴ To potvrđuju i rezultati jednoga serioznog istraživanja na talijanskom Jugu. Mada je gotovo 80% ispitanika akumuliralo značajne uštede malo ih je investiralo u privredne djelatnosti. Samo je 6 od 80 izjavilo da su se vratili zbog nekog poduzetništva, a svi su bili u radnoj dobi (20 : 181).

nje pasivno ponašanje: niti na personalnom nivou, niti na nivou regionalne ili nacionalne ekonomije ne postoje efektivni programi podrške» (22 : 673).

Što se tiče jugoslavenskih povratničkih tokova iz Zapadne Evrope mjere poticaja nisu izgleda imale neki poseban efekt. Izvjestan, ali svakako nevelik broj povratnika iz Nizozemske iskoristio je sredstva koja je ova zemlja u vidu beskamatnih kredita odobrala povratnicima za samostalnu privrednu aktivnost. Početkom 1968. s Francuskom je zaključen ugovor prema kojemu jugoslavenski povratnici iz Francuske imaju pravo na solidnu finansijsku pomoć, koja se ovisno o situaciji migranta i njegove obitelji kreće od 80-120.000 franaka. No ni taj relativno povoljan aranžman nije pokrenuo znatniji broj jugoslavenskih migranta na povratak (40 : 540).

Na *Seminaru o povratnicima i njihovoj reintegraciji* (Atena, 10-12. svibanj 1988 postavljeno je retorsko pitanje – ne zamjenjuje li se tradicionalni sistem međunarodnih migracija sa *jednako tradicionalnim modelom unutrašnjih migracija* u evropskoj migracijskom području ili u najmanju ruku u području Zajednice, zahvaljujući dijasporama, ali također uvođenju i perspektivi slobodnog kretanja. Kao i u kretanjima unutar zemalja – gdje se isprepleću tokovi različitih tipova: tokovi ljudi, radne snage i umijeća, transfer usluga, u kojima se kretanja zbog ekonomskih, obiteljskih ili turističkih razloga usko povezuju – tako svi ti tokovi i kretanja konvergiraju na evropskom planu u sve širim relacijama između konurbacija sjeverozapadne Evrope i mediteranskih obala. »Na ovoj pozadini, umijesno je pretpostaviti da buduće odnose između Sjevera i Juga neće karakterizirati definitivni povraci, nego sve snažnija integracija grupa i zemalja (...). Tako su gosti radnici jučerašnjice doživotni kratkoročni komutanti sutrašnjice. Dugoročno, ovaj proces ljudske integracije dat će pozitivni doprinos političkoj integraciji između zemalja« (36).

Druga generacija

Dominantni pristup drugoj generaciji stranaca određuje je kao *problem*, problem zbog, čini se, nepremostivih teškoća na koje nailaze društvene socijalizacijske institucije (od obitelji, preko škole, društvenih službi i rada do policije i sudova) da riješe njenu integraciju u imigracijsko društvo. Prije nekoliko godina javni su mediji u SR Njemačkoj označili stranu omladinu kao »socijalnu tempiranu bombu«. Izvještaji o kriminalitetu, nemirima i pobunama crnačke mladeži u SAD i Velikoj Britaniji praeeni su s velikom pozornošću i sa jasnim podtekstom da to može čekati i Njemačku (6 : 160).

Preko sedam milijuna migrantske djece živi danas u Zapadnoj Evropi i njihovo učešće u školskim grupama raste u glavnim imigracijskim zemljama. Postoji gotovo suglasje među istraživačima da je ova mladež u posebno teškoj situaciji. Kao što je utvrdila jedna studija OECD-a obiteljsko socijalno okruženje i *de facto* status mnogih mladih stranaca ne ohrabruje ih da potpuno koriste obrazovne mogućnosti i mogućnosti stručnog usavršavanja koje bi mogli dobiti. Oni su svakako danas najranjivija od svih demografskih grupa kad je riječ o nezaposlenosti (27 : 7).

Obrazovna situacija ne mijenja se unatoč raznih zakonskih provizija i dokumenta međunarodnih organizacija, kao što je Direktiva EEZ-a (1977) kojom se od članica traži da poduzmu posebne korake i daju prioritet tom području aktivnosti, zatim Rezolucija broj 1 (1983) Dablinske sesije Stalne konferencije ministara obrazova-

nja ili Preporuka Komiteta ministara Evropskog savjeta (1984) o osposobljavanju nastavnika za interkulturalističko obrazovanje.

Jedno veliko istaživanje obrazovnog uspjeha omladine koje je (1983) provelo belgijsko Ministarstvo obrazovanja više je nego potvrdilo da djeca stranaca daleko teže prolaze u školskom sistemu imigracijskog društva (što po sebi ne može značiti da su manje sposobna). »Među djecom na zadnjoj godini osnovnog obrazovanja, 10,9% djece rukovodilaca moralo je ponavljati najmanje jednom taj razred, dok je brojka za djecu kvalificiranih radnika bila 36%, za djecu nekvalificiranih radnika 43%, za djecu imigranata rođenu u Belgiji 51%, i za djecu imigranata rođenu izvan Belgije 70%. Pokazuje se da »škole nisu sredstvo napredovanja, nego prije teže kočenju druge generacije stranaca da se uzdignu iznad niskoga socioprofessionalnog statusa svojih roditelja, čak i kada je cijelo njihovo školovanje teklo u zemlji domaćina, gdje su i rođeni.« (7a : 10)¹⁵ Dva izvještaja OECD *Mladi stranci i svijet rada* (1981) i *Zapošljavanje u Evropskim zemljama* (1983) navode iste podatke: 90% muškaraca i 60-75% žena iz migrantske populacije započinju s nekvalificiranim zanimanjima.

Za razliku od svojih roditelja, mladi migranti ne mire se sa svojim položajem i perspektivom što ih mora dovoditi u frustrirajuću situaciju. Više istaživanja utvrdilo je visoku obrazovnu i profesionalnu aspiraciju među »drugom generacijom«. Neki su istaživači to objašnjavali akulturacijom i dužinom boravka u imigracijskom društvu. Ispitivanja grčke, turske i jugoslavenske školske djece u Njemačkoj nisu potvrdila pretpostavljenu vezu između nivoa njihovih socijalnih aspiracija i kontakata s Nijemcima (61 : 315).¹⁶

Kao što se povećanje zdravstvenog rizika kod radnika, tako se i delikvencija kod mladih migranata tretira ponajprije kao »migrantski problem«, a rjeđe kao pitanje njihova društvenoga i ekonomskog položaja. Oni istraživači koji polaze od ovoga drugog pristupa nalaze iste ekonomske, socijalne, obiteljske i druge uvjete koji uzrokuju delikvenciju kod omladine uopće, samo što kod migrantske omladine svi ti uzroci mogu biti još presudniji (24).

Koncepti i pristupi evropskoj migracijskoj situaciji

Dosada je razvijeno nekoliko koncepata i pristupa aktualnoj evropskoj migracijskoj situaciji. Među prvima Castles je upotrijebio termin »pod klasa« da označi položaj radnika migranata. Ubrzo je kritiziran što je konceptualno postavio imigrane »izvan« normalnih relacija koje postoje u društvu. Istovremeno je u okviru rasprava na *Otvorenom universitetu* (1980) sugerirano da bi bilo adekvatnije govoriti o marginalnosti (28 : 162).

¹⁵ Radikalni socijalni istaživači »političke ekonomije rasizma« i »sociologije rasnih odnosa« u V. Britaniji najranije su postali svjesni ove uloge škole u klasno/rasnoj/etničkoj reprodukciji društva. Otuda i njihova kritičnost prema službenoj ideji multikulture i multikulturalizma (43, 47, 56).

¹⁶ U svjetlu ovih nalaza, ali i istraživačkih polaznih predrasuda, može se otvoriti pitanje koliko je zapravo objektivno *cliché* o prvoj generaciji kao usko materijalistički orijentiranoj. Nisu li njihove prave ljudske aspiracije ostale zatamnjene pod pritiskom grube realnosti borbe za »kruh i putar« u kojoj su se »slobodnim izborom« našli? Nisu li vrijednosno konstruirani istraživački aparati znanstvenika (dvostruko otuđenih od ispitanika – klasno i etničko-migracijski) ostali neosjetljivi na one dimenzije ličnosti migranata koje ionako nisu ni tražili?

Rezultati istraživanja Sonje Drobnić, bez obzira na eventualne metodološke primjedbe, daju drukčiju sliku jugoslavenskih radnika u Švedskoj od ustaljenog mita o migrantu kao »homo oeconomicusu«. Jugoslavenski ispitanici ne samo što su izražavali želju za nastavkom obrazovanja nego su to činili relativno više od svojih švedskih kolega u kontrolnoj grupi (9).

Treba spomenuti i potpuno suprotno mišljenje kakvo zastupa npr. Heckman: da imigrantske zajednice nisu ni marginalne niti radnici migranti pripadaju subproletarijatu, budući su zaposleni na poslovima u jezgri industrijskog proizvodnog procesa, kao što je primjerice automobilska industrija (61 : 318).

Sam Castles korigirao je pristup koji je dijelio sa Godulom Kosackom u radu s početka 70-ih (5). Određivanje migranta kao posebnog sloja radničke klase imalo je razloga u vrijeme dok se migrant barem u Zapadnoj Njemačkoj i Švicarskoj ponajprije javljao u svojoj radnoj ulozi. Otad je radna migracija pretvorena u naseljavanje i nove zajednice razvijaju se u većini evropskih gradova. Prijašnji migranti i dalje su uglavnom manualni radnici ali je njihovo uključivanje u društvene procese izvan rada sve značajnije.

Po njegovu mišljenju populaciju migrantskog porijekla u Zapadnoj Evropi treba istaživati u terminima etničkih manjina. Migrantske grupe ne dobivaju automatski ili neizbježno položaj etničkih manjina. »Nastajanje manjine jest proces u kojemu dominantne grupe u društvu pripisuju određene (realne ili zamišljene) karakteristike pridošlicama, i zatim ih koriste da opravdaju prijenos specifičnih ekonomskih, socijalnih i političkih uloga na manjine. Kao odgovor na svoje iskustvo, migranti i njihovi potomci razvijaju vlastite kulture i institucije, i doživljavaju sebe kao distinktivne grupe unutar društva« (6 : 96-7).

Za razliku od etničkih »zajednica-enklava« uobičajenih u SAD, nastajuće imigracijske zajednice u Evropi, po mišljenju Barbare S. Heisler, pokazuju različitu konfiguraciju. Zbog njihovih jakih organizacijskih i političkih veza sa zemljama porijekla, bolje se mogu odrediti kao »države unutar država« ili »političke enklave«. To sugerira da zemlje primitka možda neće biti kadra riješiti njihove manjinske probleme bez suradnje s imigrantskim zajednicama i zemljama njihova porijekla (16 : 481-2).¹⁷

Na spomenutom *Seminaru o povratnicima i njihovoj reintegraciji* načet je koncept dijaspore kojim bi se moglo razumijeti trajno naseljavanje imigranata poslije 1970, a osobito od zaokreta u migracijskim tokovima 1973/74. »Koncept dijaspore može se definirati, bazično, kao obuhvaćanje različitih zajednica na svim područjima na koja neka etnička ili nacionalna grupa migrira (u skladu s etimologijom riječi), koja se izvorno odnosi na židovske zajednice raštrkane po cijelom svijetu); ali ovaj koncept također i sve više uključuje drugu komponentu, veze *solidarnosti* između ovih različitih zajednica, koje su ukorijenjene u njihovoj domovini« (36 : 3). Primjeri su koneska dijaspora na obalama i otocima pacifika i portugalska dijaspora, gotovo svjetska po razmjerima.

Svojevremeno je J. Armstrong razlikovao »mobilizirane« dijaspore, »koje uživaju borjne materijalne i kulturne prednosti u usporedbi s ostalim skupinama u multikulturalnom društvu«, od »proleterskih dijaspora«. Židovi i Grci pripadaju prvoj kategoriji, a gastarbeiteri drugoj (1 : 393-408).

Više je razloga za nastajanje dijaspora u Evropi: trajni boravak stranih državljana i konsolidacija njihova rezidencijalnog statusa, reprodukcija populacije *in situ*, suспенzija imigracije i ireverzibilnost izbora (povratka), te poteškoće integracije u društvo domaćina i konačno suvremene prometne i druge komunikacije sa zemljom porijekla (36 : 3). Ovom nizu pretpostavki za nastanka dijaspora u Evropi treba dodati i

¹⁷ Pojam enklave upotrebljen je kako bi označio da to nisu tradicionalne samodovoljne zajednice, nego da se one razlikuju zbog svojih formalnih veza sa zemljom porijekla.

etničke institucije kao što su klubovi, udruženja, itd. U nekim slučajevima evropske dijasporu samo su geografska ekstenzija starijih dijaspora: proširenje portugalskih zajednica u Francuskoj, Luxemburgu i Švicarskoj, talijanskih i grčkih zajednica u SR Njemačkoj i Velikoj Britaniji. Neke su, pak, potpuno nove dijasporu u Evropi, a najbolji su primjer Turci.

Završni izvještaj projekta broj 7 Evropskog savjeta *Obrazovni i kulturni razvoj migranata* pledira za multidimenzionalni pristup identitetu migranata, imajući u vidu različitost porijekla. Na migrante se može gledati s različitih gledišta koji su uvijek parcijalni i komplementarni. »Mogu se definirati prema njihovoj prošlosti: iskorijenjeni, oni koji posjeduju datu nacionalnost, nosioci posebnoga lingvističkog i kulturnog koda; prema njihovoj sadašnjosti: (ponovo) naseljeni, oni koji žive na novom teritoriju i dijele probleme i interese lokalne zajednice, radnici involvirani u nove forme klasne solidarnosti, ne-državljeni u nesigurnoj situaciji, manjine, članovi društvene grupe koji su profesionalno zapostavljeni (*underprivileged*) i diskriminirani; prema njihovoj budućnosti: putnici prisiljeni da mijenjaju svoje »kulturne naočari«, katalizatori socijalnih i kulturnih informacija, pojedinci u suodnošenju sa zajednicama koje su same pod utjecajem njihove prisutnosti, reproduktivni agenti kao roditelji novih generacija koje će biti pod utjecajem njihova iskustva, frustracija i nada, ili djeca migranta izložena utjecajima i društva i obitelji i koji odbijaju da budu reducirani ni na jedan od tih kulturnih profila« (7b : 8).

H. B. Entzinger nalazi, barem u slučaju Nizozemske, dva osnovna pristupa »efektima imigracije«: kulturalistički i strukturalistički (7). Mnogi su istraživači uočili jasnu vezu između etničkih razlika i razlika u moći i upravo u njima vide glavni uzrok marginalnog položaja imigrantskih grupa. Zastupnici, pak, strukturalističkog pristupa smatraju da je klasna struktura društva i nejednaka distribucija sredstva za proizvodnju temeljni razlog zašto većina imigranata nalaze svoje mjesto samo na dnu društvene hijerarhije. Autor, međutim, drži da je nemoguće dokazati da li je »rasa« ili »klasa«, da li je etnicitet ili pozicija u društveno-ekonomskom sistemu temeljni determinant etničke stratifikacije. Slaže se s onima koji su već primijetili da ta dva faktora djeluju simultano i da očito oba imaju veliki značaj. »Oni teže da utječu jedan na drugoga i da se pojačavaju, u takvim razmjerima da u svim imigracijskim zemljama zapadnog svijeta – a također i u mnogim nezapadnim – najmanje privilegirane kategorije populacije obuhvaćaju relativno mnogo imigranata čije se etničko porijeklo razlikuje od indogenog stanovništva. Ova objašnjava zašto se etnička stratifikacija može također naći u mnogim društvima sa starom tradicijom migracija i čak u društvima gdje multietnicitet nije uopće posljedica migracija« (7b : 6).

Ova dva temeljna pristupa karakteriziraju i (i) migracijsku politiku nizozemskih organa vlasti. I u Nizozemskoj se pošlo od pretpostavke o privremenosti migracija, ali je ova država obilja rano pokušala zadovoljiti barem neke kulturne potrebe migranata. Olakšavanje integracije stranaca u nizozemsko društvo odmah je otvorilo i prvu kontroverzu – ne kosi li se takva politika s modelom privremenosti i neće li se time migranti obeshrabriti za povratak u zemlje porijekla? Stoga su inicijalne institucije svojevrsnoga kulturnog pluralizma u začetku trebale omogućiti migrantima održavanje njihova »kulturnog identiteta« i olakšati im povratak i kasniju reintegraciju u domovinu. Kada je ideja privremenosti napuštena 1980. *raison d'être* pluralističkih institucija bitno je promijenjen. One su sada trebale poslužiti kao most prevladavanja kulturnog jaza između imigranatskih zajednica i domaće kulture i olakšati integraciju. Međutim, konačni rezultat bio je upravo suprotan, i umjesto očekivane pluralističke emancipacije socijalna nejednakost između imigranata i Nizozemaca čak je povećana.

To je navelo vladu da ponovno razmotri svoju politiku. Politički cilj premješten je s multikulturalizma na prevladavanje socijalne zanemarenosti i postizanje jednako-
sti pred zakonom. Na imigrante se počelo gledati (u skladu sa strukturalističkim pristupom) kao na društvenu grupu koja je u osnovi u sličnoj poziciji socijalne deprivilegiranosti kao i neke sekcije domaćeg stanovništva: visoka nezaposlenost, nisko obrazovanje i velika koncentracija u propadajućim urbanim područjima. Unatoč nekim uspjesima, kao što je davanje aktivnoga i pasivnog izbornog prava u municipalnim izborima svim strancima s boravkom od najmanje pet godina, i ova se politika pokazuje nedostatnom za rješene »imigrantskog problema«. Naime, premda su simptomi socijalne deprivilegiranosti slični, njihovi uzroci mogu biti različiti. Osim toga, postoje indikacije da je strukturalistički pristup u praksi, više usredotočen na »klasu«, nego na »rasu/etnicitet«, ipak favorizirao potprivilegirane članove indigene populacije u odnosu na etničke manjine (11 : 9-13).

Središte interesa evropskog istraživanja migranata u vrijeme sedemdesetih prebačen je, kako primjećuje Carl-Urlik Schierup, sa studija migracijskih pokreta na pitanja »adaptacije« ili »integracije« imigranata u zapadnoevropska društva. Dominantni pristup u tim istraživanjima polazio je od pojmova »integracije« i »asimilacije« kao gotovo identičnih. Dobro integrirani migrant jest onaj koji se funkcionalno asimilirao u »društvo domaćina« po načinu govorenja, mišljenja i ponašanja. Ne samo istraživanja »liberalističke« nego i »marksističke« provenijencije bila su opterećena asimilacionističkom predrasudom. Većina liberalističkih istraživanja integracije počiva na atomističkom pristupu. »Migrantova integracija tretira se kao skup odvojenih dimenzija adaptacije koji predstavljaju apstraktne standarde kulture ili ponašanja uzetih kao reprezentante 'većine'. Struktura vlasti globalnoga ili nacionalnog društva, u ovom pristupu, tipično se ispušta iz konceptualnog okvira« (49 : 6).

Istraživanja koja izlaze iz marksističke tradicije, počivajući na kritici subjektivističkog racionalizma liberalne škole mišljenja upadaju u »hiperintencionalizam« (Shanin) s objektivističkim predrasudama. Na migrante se gleda u redukcionističkoj optici položaja u procesu proizvodnje kao na dio radničke klase i pretpostavlja se da jedinstveni klasni položaj kao determinirajući daje jedinstvenu klasnu svijest. Etno-historijsko naslijeđe tako se metodički skida s imigranata čim se nađu u zapadnoevropskome kapitalističkom društvu. Schierup s pravom smatra da se »manjinska etnička kultura« mora uključiti u koncept istraživanja migracija, ali ne u statičkom smislu. »To je dinamična parcijalna kultura (*part-culture*) ili 'kontrakultura', koja se ne prestano razvija u relaciji prema vanjskim kao i unutarnjim tenzijama. Tako svaka klasna svijest ima i etničku dimenziju.« Stoga se integracija imigranata u Evropi mora proučavati u dinamičkoj i pluralističkoj perspektivi (49 : 7,9).

Evropska migracijska situacija i perspektiva mogla bi se označiti pojmom »migratornosti« (*migrancy*), preuzetim od britanskoga socijalnog antropologa Philipa Mayera. »'Migratornost' konotira procesualni karakter migracija, nasuprot konvencionalnog ocrtavanja migracija kao definitivne odluke i čina...« Migranti u sadašnjoj Zapadnoj Evropi »participiraju istovremeno kao akteri u socijalnim procesima koji se zbivaju u zemlji imigracije i zemlji porijekla. Na njih neprestano utječu strukturalne determinante, normativni sistemi, vrijednosti i agenti socijalizacije dva različita socijalna sistema. Preko migracije oni postaju akteri u ovome totalnom društvenom polju« (49 : 3-5).

Vjerojatno će se većina istraživača složiti da dosad razvijeni koncepti, kao ni empirijski nalazi nisu dovoljni za cijelovito razumijevanje i objašnjenje aktualne migra-

cijske problematike u Evropi, posebno kad je riječ o situaciji i perspektivama druge i treće generacije stranaca (22 : 675).

II. BUDUĆNOST MIGRACIJA

Predviđanja budućih društvenih, pa tako i migracijskih, tokova nezahvalan je i problematičan posao. Zapravo su predviđanja najčešće više ili manje sofisticirane interpolacije na postojeće trendove i procese. Fundamentalni, tektonski poremećaji u samoj jezgri društva i međunarodnom okruženju jedva da su ikad efektivno predviđeni, a upravo oni bitno mijenjaju društvene procese drugog reda.

OECD je organizirao međunarodnu konferenciju nacionalnih eksperata o budućnosti migracija (13-15. svibnja 1986. u Parizu). I ovdje se budućnost migracija pokušavala dohvatiti ponajprije razumijevanjem tekućih trendova i procesa. Otuda je veliki dio pažnje posvećen sintezama, pregledima i problematiziranju migracijskih tokova, osobito od prve naftne krize, dok je očekivana budućnost migracija u Evropi skicirana u općim naznakama.

Evropa je postala imigracijska destinacija za (potencijalne) migrante iz širih prostora Trećeg svijeta, zemalja Azije, Afrike, Latinske Amerike. Stoga će globalna demografska kretanja svakako utjecati na buduća migracijska kretanja u Evropi. Prema klasifikaciji Ujedinjenih nacija tri četvrtine čovječanstva živi u manje razvijenim zemljama, a rast njihova stanovništva u posljednjih četvrt stoljeća kretao se u prosjeku po stopi od 2,3%, za razliku od razvijenijih zemalja u kojih je stanovništvo raslo 0,9; na godinu. Demografske prognoze govore o još većem jazu u rastu stanovništva i posebno radno sposobnog stanovništva između prve i druge grupe zemalja.

Demografske projekcije i izgledi za zapošljavanje

Na osnovi demografskih projekcija, Antonio Golini i Corrado Bonifazi došli su do kalkulacije o broju radnih mjesta koja bi trebalo otvoriti da bi se održalo postojeće stanje zaposlenosti/nezaposlenosti. Tako će na području OECD-a na bazi 60-65% aktiviteta stanovništva nedostajati godišnje (bez imigracija) 2 milijuna radnih mjesta. Za isto razdoblje 1985-2000 u nerazvijenim zemljama, s nižom stopom aktiviteta od 55%, bit će potrebno 31 milijun novih poslova. Ne samo postojeći trend (ne)razvoja u Trećem svijetu, nego i daleko optimističniji scenariji njihove ekonomske budućnosti ne mogu zadovoljiti ove dramatično rastuće potrebe.

Demografski tokovi alarmantno ukazuju na buduće snažne migracijske pritiske iz zemalja slanja na zemlje primitka migranata. To više što su ove prve imale i imat će relativno znatno veći postotak održavanog stanovništva. Još brži rast od rasta ukupnog stanovništva nerazvijene zemlje imat će upravo u kontingentu radne populacije – devet puta brži od odgovarajućeg rasta u razvijenijim zemljama u vremenu od 1985. do 1990, da bi zadnjih pet godina ovog stoljeća mogao biti čak 13 puta brži.

Demografski dispariteti između evropskih zemalja primitka te njihovih glavnih opskrbnika migrantskom radnom snagom s Juga, pa i Sjeverne Evrope (Irska, Finska), te Turske i Sjeverne Afrike – također će se povećati. Brzi rast ukupnog stanovništva zemalja slanja veći je 13 puta od rasta u zemljama primitka migranata i 10 puta veći za kontingent stanovništva u radno aktivnoj dobi (15-64 godine), a jaz postaje veći. Zbog toga u razdoblju 1990-1995 može se očekivati porast radnosposobne populacije

u emigracijskim zemljama od 3,4 milijuna na godinu dok će imigracijske zemlje imati godišnje smanjenje za oko 40000 u istoj kategoriji stanovništva (13 : 14, 125, 130).¹⁸

Starenje stanovništva i potreba za socijalnim davanjima iz dohotka radnika da bi se održale institucije »države blagostanja« ipak će tjerati razvijene evropske zemlje da prihvaćaju migrante, ukoliko, dakako, ne dođe do bitne promjene u sadašnjim trendovima. Golinijeva recentna prognoza za Italiju počiva upravo na navedenim razlozima za radnu migraciju i govori o potrebi od 50-100000 imigranata na godinu (2 : 24). Vrlo je vjerovatno, u tom slučaju, da će talijansko tržište (migrantskog) rada (dobra) dijelom biti popunjavano iz jugoslavenskih migracijskih potencijala.

Gildas Simon razlikuje na jugu Evrope tri tipa trendova u budućim migracijama koji odgovaraju trima stupnjevima migracijskog potencijala u sadašnjem patternu južnoevropske emigracije. Prvi tip jesu zemlje s opadajućim migracijskim potencijalom u koje idu Grčka, Španjolska i Italija. Radi se o državama koje su, zbog sovjersnoga unutrašnjeg izjednačavanja, prije nego zbog vanjskih migracija, već iskusile opadanje izlaznih migracijskih tokova i ubuduće će imati neprestani opadajući migracijski potencijal. Drugom tipu, sa još uvijek visokim migracijskim potencijalom, pripadaju Portugal i Jugoslavija. Obje zemlje prolaze kroz demografsku tranziciju, sa još uvijek, za evropske standarde, visokim prirodnim prirastom (0,9% na godinu). Pritjecanje rastućeg broja mlade radnosposobne radne snage na već saturirano tržište rada predstavlja težak teret za njihove privrede. I sami procesi urbanizacije i obrazovanja tendiraju povećanju migracijskog potencijala ovih društava. Treći tip s izrazito visokim migracijskim potencijalom odnosi se na Tursku. Dovoljno je reći da je Turska jedina od mediteranskih zemalja koja šalje migrante imala pozitivnu migracijsku ravnotežu ulaska u SR Njemačku prema odlascima iz nje u razdoblju 1975-1983 (51 : 261-269).

Povratnički potencijali

S ekonomskom krizom i posebno s visokom stopom nezaposlenosti koja je znatno teže pogodila migrante mogli su se očekivati povratni tokovi u zemlje porijekla migranata. Međutim, nakon snažnih povratnih valova 1974. i 1975. uslijedio je sve do najnovijeg vremena za većinu zemalja, osim za Tursku i vjerovatno Portugal, postojani trend opadanja broja povratnika, što po svemu sudeći postaje osnovni *pattern*. Za to postoji više razloga. Neke migrantske zajednice iz mediteranske regije već su i prije 1974. smanjivale svoje povratne tokove u vezi sa presušivanjem migracijskih potencijala u zemljama porijekla i za njih je zaokret u migracijskoj politici zemalja primitka od manjeg značaja. Radi se o Italiji, Španjolskoj i Grčkoj. Dio migranata pre-

¹⁸ Ovdje nisu uzeta u obzir demografska kretanja i kretanja na »tržištu rada« istočnoevropskih zemalja te potencijalni migracijski pritisak koji se može očekivati iz tih zemalja, ukoliko daljnjom liberalizacijom ekonomije i demokratizacijom društva dođe do njihova otvaranja. Sada su one izvor političkih migracija koja se također završavaju na tržištima rada Evrope i ostalih područja OECD-a. Spomenimo samo iseljavanje njemačke nacionalne manjine iz Rumunjske u SR Njemačku.

Nestašice radne snage u SSSR-u, npr., sve brže postaje stvar prošlosti. Samo prije tri godine poduzeća su jurila za radnom snagom. Danas tisuće ustanova smanjuje broj zaposlenih. Očekuje se smanjenje administracije za 50%. Sovjetski ekonomisti procjenjuju da će ne manje od 16 milijuna radnika ostati bez posla. No kako uslužni sektor apsorbira samo 27% (za razliku od nekih istočnoevropskih zemalja gdje zaposlenost u uslužnim djelatnostima doseže 50% ukupno zaposlenih) očekuje se da će se višak zaposliti u tom sektoru (57).

No to je pitanje razvoja, a velika podzaposlenost kronično je prisutna u svim istočnoevropskim ekonomijama uz nizak životni standard, što su dovoljni »push« faktori za migracije. Zapravo, migracije unutar Zajednice za uzajamnu ekonomsku pomoć počele su još prije nekih 15-ak godina, a neke od tih zemalja imaju i značajne kontingente detaširanih radnika na gradilištima širom svijeta, te dnevnih i sezonskih migranata (potencijalni kandidati za »prave« migrante) (41).

bacio se u podzemnu ekonomiju i razne oblike privremenog rada, a sve je značajniji i pomak na samostalne aktivnosti. Zato bi bilo pogrešno ukupni pad migranata nadničara u SR Njemačkoj (ili nekoj drugoj zemlji prijema) pripisati povratnicima.

Postepeno prebacivanje u nezavisni, »neformalni« i tercijarni sektor ekonomije indicira proces naseljavanja mediteranskih migrantskih zajednica. Tome treba dodati spajanje obitelji, rođenje sve većeg broja djece u migracijama, školovanja djece u zemlji rada. Sva istaživanja pokazuju da migrantska djeca, posebno kćeri, pokazuju vrlo male namjere da se vrate u zemlje porijekla. Stoga je vrlo realna pretpostavka da će s godinama koje dolaze postotak onih koji se žele vratiti postojano opadati.

Barem za pet godina unaprijed može se predvidjeti nastavak tekućih trendova, a zemlje porijekla mogu se podijeliti na one kojima povratnički potencijali presušuju, one kod kojih se broj povratnika smanjuje, te zemlje u kojih je povratnički potencijal vjerojatno još visok. U prvi tip ide Grčka i Španjolska, u drugi Italija i Portugal i u zadnji – zemlje koje nisu članice Evropske ekonomske zajednice: Jugoslavija i ponajprije Turska (51 : 261-9). Simon je zaključak za Jugoslaviju izveo iz popisa 1981. koji je zabilježio veliki povratnički val, osobito iz SR Njemačke. No istovremeno primijetio je da nekoliko statističkih indikatora pokazuju da je stvarni broj jugoslavenskih povratnika najniži između šest mediteranskih zajednica u Njemačkoj.¹⁹ Na povratničke tokove u neposrednoj budućnosti presudno će utjecati, s jedne strane, privredna i politička situacija u zemlji i, s druge, legalni status jugoslavenskih migranata u SR Njemačkoj i drugim zemljama primitka.²⁰

Skica za jugoslavensku migracijsku perspektivu

Za razliku od Portugala, kojemu je preko jedne trećine populacije u migracijama, Jugoslavija ide u srednje rangirane zemlje kad je riječ o razmjerima njenih vanjskih migracija (oko 5% stanovništva). Razlike u strukturi stanovništva pojedinih dijelova Jugoslavije pokrivaju gotovo cijelu svjetsku skalu. Ekstremni polovi jesu Kosovo, koje po demografskom tipu odgovara zemljama Južne Azije, i Vojvodina koja se po demografskoj strukturi približila evropskom tipu. Prema varijanti srednjeg fertiliteta do godine 2021 ukupno stanovništvo poraslo bi za 23%, naravno uz krajnje nejednake stope rasta po republikama i pokrajinama. Radni kontingent apsolutno će rasti u cijelom projekcijskom razdoblju, ali se očekuje njegov relativni pad poslije 1990 (38 : 238).

Prema Dugoročnom društvenom planu Jugoslavije za razdoblje 1986-2000, i u suglasnosti s Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, Jugoslavija će se približiti punoj zaposlenosti, a njene će se vanjske migracije smanjiti. Pri tom se računa s porastom stunja aktivnosti stanovništva za 2 indeksna poena, tj. sa 47 postotnom aktivnošću, što je vrlo skroman cilj u usporedbi sa sadašnjom aktivnošću u razvijenim zemljama i projekcijama njegova razvoja. Godišnje je planirano zapošljavanje 400000 osoba u društvenom sektoru i 30000 u individualnom nepoljoprivrednom sektoru (10 : 293-4).

¹⁹ Prema nekim jugoslavenskim procjenama je povratnički val bio masovan do 1978, a zatim je slabio s tendencijom stabiliziranja na razini od oko 40.000 na godinu (40 : 535).

²⁰ Jugoslavenska migrantska zajednica u Njemačkoj sa zebnjom očekuje konačni ishod rasprava o dugo pripremanom Zakonu o strancima. Predloženi tekst Zakona ima dva dijela: o integraciji i boravku stranaca. Ovaj drugi dio predviđa stanovita nova ograničenja u dovođenju članova obitelji, te ograničenju boravka stranaca na osam godina.

Ako, međutim, pođemo od stvarnog stanja i kretanja u privrednom pa i političkom razvoju zemlje, projekcije zapošljavanja ili bolje reći ekonomski racionalnog zapošljavanja mogle bi biti daleko pesimističnije. U razdoblju 1979-1984, usprkos ekonomskoj krizi, jugoslavenska privreda zadržala je relativno visoku stopu zapošljavanja od 2,5% (mada je to bio osjetni pad prema periodu 1971-1981 sa stopom od 4,1%) (63 : 45), a nezaposlenost je porasla i upravo je 1984. broj nezaposlenih službeno premašio 1 milijun. Strateški ciljevi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije godine i godine bili su blokirani, a privredni razvoj, po svim bitnim parametrima ili je stagnirao ili bio ispod planiranog.

Tekuće ustanove i zakonske promjene konačno normativno šire otvaraju prostore za tržišnu ekonomiju, posebno malu privredu i priljev stranog kapitala, mada mnoge nedoumice i inkonzistencije u predloženim rješenjima nisu otklonjene.²¹ Međutim, tekuća politička situacija u sprezi sa socijalnim nemirima među sekcijama stanaovništva najteže pogođenim krizom i prevladavajućim sindromom egalitarizma svakako ne ide u prilog izvedljivosti temeljnih ekonomskih reformi bez kojih nema ni privrednog razvoja i zapošljavanja. Tome treba dodati veliku podzaposlenost, kako u materijalnoj proizvodnji tako i u društvenim službama i režiji. Prema nekim procjenama, podzaposlenost se kreće oko jedne trećine već zaposlenih što potvrđuje i niska iskoristljivost radnog vremena (oko 3,5 sata, ne računajući najnovija masovna izbivanja s posla zbog štrajkova, demonstracija i mitinga).

Sve to govori da će problem nezaposlenosti teško biti rješiv u skoroj budućnosti u ovoj zemlji i da će migracijski pritisak ostati snažan, ukoliko se i ne pojača. Već i posvemašnji osjećaj besperspektivnosti koji je zahvatio zemlju zaglibljenu u ekonomsku krizu (ali i krizu sistema) kojoj se još ne nazire kraj, uz zaoštrenu političku situaciju, realni je psihološki »potisni« faktor migracija. To se osobito odnosi na mlade i obrazovane ljude teško pogođene nezaposlenošću i slabim izgledima za zapošljavanje.

Vanjskim migracijama sve će više težiti stručnjaci, kako nezaposleni tako i oni zaposleni i već afirmirani. Stručnjaci su, po svemu sudeći, dvostruko nezadovoljni: opadajućim životnim standardom i slabim uvjetima za stručni rad te svojim statusom i promocijom u sistemu smaoupravnog egalitarizma. Faktorima »privlačenja« za ovu kategoriju potencijalnih migranata uvelike korespondiraju »potisni« faktori, određena, ako ne potpuno planirana, a ono pažljivo usmjerena, imigracijska propusnost razvijenih zemalja za priljev, mozgova, posebno deficitarnih profila.²²

Tehnološke promjene i izgledi za zapošljavanje

Valja najprije primijetiti da je u osnovi isti tehnološki razvoj imao bitno drukčije posljedice za Evropu i SAD u pogledu stvaranja novih radnih mjesta. Tako je 1970.

²¹ U Poslovnoj zajednici male privrede Hrvatske, prema zapisu novinara, svjesni su realnih ograničenja migrantskih poduzetničkih potencijala, izgleda više nego što su to (bili) migrantski stratezi. Predstavnici Zajednice izjavili su da je većina povratnika na kraju radnog vijeka i da planira miran život u mirovini. Takozvana druga generacija pokazat će veće zanimanje za povratak u zemlju porijekla i investiranje tek kad društvo i u praksi zamakne da će se ulog brzo isplatiti i da će zakonski propisi omogućiti trajno povezivanje s poznatim industrijskim kupcima uz obostranu financijsku korist (42).

²² Politika privlačenja stručnjaka iz nerazvijenih zemalja direktno odudara od akcijskog programa što su ga prihvatile vlade, poslodavci i sindikati 121 zemlje članice Međunarodne organizacije rada, zastupljene na Tripartitnoj svjetskoj konferenciji o zapošljavanju, raspodjeli dohotka i društvenom napreku, te međunarodnoj podjeli rada - održanoj u Ženevi 1976. U tom je programu zapisano da u zemljama primitka treba odstraniti one dijelove u »zakonima i propisima o imigraciji, koji stimuliraju ulazak stručnih ili ostalih visokokvalificiranih migranata« (3 : 30).

Francuska imala tek 2,4% nezaposlenih, a SAD 4,8%. Dok se stopa nezaposlenosti u Francuskoj četverostručila do 1987 (u nekim zapadnoevropskim zemljama ovaj skok nezaposlenosti bio je i veći) u SAD je blago porasla na 6,1%. Između 1981. i 1984. 650000 poslova izgubljeno je svake godine u EEZ, dok je 1,5 milijuna novih radnih mjesta otvoreno u SAD. Samo od 1983. tamo je stvoreno gotovo 11 milijuna radnih mjesta. Gotovo sav ovaj porast generiran je u uslužnom sektoru koji sada pokriva 70% američke zaposlenosti. U Francuskoj je u usporednom razdoblju od 1970. uslužni sektor imao još brži tempo razvoja te je od 47% dostigao 61% ukupne radne snage, ali je zapošljavanje stagniralo. To znači da je tercijarni sektor u Francuskoj samo substituirao tradicionalno industrijsko zapošljavanje (sekundarni sektor), nasuprot tome u Americi je, barem djelomično, rast usluga proizlazio iz proširenja tržišta rada.

Servisni poslovi, prema kvalificiranosti dijele se u dvije grupe. S jedne strane, to je niskokvalificiran slabo plaćeni rad kojega ima puno u trgovini na malo, u pripremanju brze hrane, zdravstvenim i socijalnim službama, te rutinskim servisima svih vrsta, sav vezan za domaćeg potrošača. S druge su strane specijaliziranije, izvorno orijentirane usluge kao što su bankarstvo i financije, kompjutorski servisi, upravni i marketinški savjeti sa visokokvalificiranim personalom kojemu su osigurana velika primanja i sigurnost zaposlenja.

Ono što je, ipak, zajedničko jednoj i drugoj strani Atlantika jest činjenica da je mala privreda glavni izvor novog zapošljavanja, kojoj se pripisuje preko 88% novih poslova u SAD između 1981. i 1985. Ovaj pokazatelj istovremeno ruši mit da je brzorastuća visoka tehnologija značajno pridonijela tržištu rada. Međutim, za razliku od uslužnih djelatnosti nove automatizirane i kompjutorizirane industrije generiraju vrlo nisku radnu potražnju i to prvenstveno za visokokvalificiranim radnim profilima. Procjenjuje se na primjer, za razdoblje između 1982. i 1985. da su ove industrije osigurale tek oko 3% novih poslova u SAD (54 : 9-10).

Navedeni podaci indiciraju i veću fleksibilnost američke radne snage. (I)migranti koji su razvijenim evropskim zemljama primitka osiguravali potrebnu pokretljivost radne snage u doba ekonomskog prosperiteta, dobrim dijelom su i sami postali sesilni, a velikim dijelom svojim manualnim nekvalificiranim profilom ne odgovaraju novim zahtjevima tržišta rada. To potvrđuje i relativna stabilnost nezaposlenosti u Evropi od 1983, unatoč značajnog broja otvorenih radnih mjesta na biroima rada.

Predviđanja o budućem zapošljavanju utoliko su teža jer se po mišljenju istraživača tehnoloških promjena i njihovih socijalnih posljedica nalazimo na ključnoj historijskoj prekretnici. Svi ukazuju na opadanje tradicionalnih manufakturnih industrija (gdje je koncentriran gro migrantske radne snage) u razvijenim ekonomijama. Izgleda da će vrlo malo zanimanja izbjeći informatičku revoluciju. »Poduzeća će se smanjivati po opsegu i postojat će rastući trend prema reduciranju radnog vremena, samo-zapošljavanju, radu kod kuće i radu sa skraćenim radnim vremenom. Mada nema ništa determinističkog u prirodi nove tehnologije (po tome što nudi izbore u odnosu na to kako se rad u budućnosti može organizirati), postoji realna opasnost da *ukoliko* se koristi naprosto kao sredstvo jačanja menadžerske kontrole eliminiranjem poslova i dekvificiranjem radne snage, bit ćemo suočeni s prospektom jednog društva s malim brojem visokokvalificiranih tehničkih poslova, velikim rezervama nezaposlenosti, a i oni radnici koji imaju posla bit će sve više podvrgnuti različitim oblicima elektronskog nadgledanja i kontrole.

Također smo primijetili da su određene grupe radnika osobito ranjive na promjene koje proizlaze iz nove tehnologije, osobito žene, nekvalificirani, stariji radnici i mladi ljudi koji traže prvi put ulazak na tržište rada« (12 : 166). Dodajmo: to više ako su migranti!

III. UMJESTO ZAKLJUČKA

Većina sudionika konferencije OECD-a o budućnosti migracija bila je suglasna da će se u svijetlu tehnoloških promjena i prestrukturiranja privrede u razvijenim zemljama primitka migranata potražnja za manualnim nekvalificiranim radom još smanjiti. Kako migranti ponajprije rade takve poslove to će se njihov društveno-ekonomski položaj i izgledi na zapošljavanje u globalu pogoršati.²³ Vrlo je vjerojatno za cijelo područje OECD-a i posebno za Evropu, da ima vrlo malo mogućnosti da apsorbira neke nove (masovne) imigracijske tokove, osim za određeni broj poslova koji ostaju »nepoželjni« i za koje će strani radnici i dalje biti dobro došli. Drugi razlog za ovakvu migracijsku perspektivu jest svjesna namjera vlada da izbjegnju daljnja socijalna zaoštavanja i sve veći animozitet prema strancima. Značajan izvor nove radne snage, osim toga, osiguran je rastućim demografskim potencijalom već prisutne strane populacije. Cak i uz optimističniju prognozu i maksimalnu spremnost zemalja primitka ne više od 1 milijuna pridošlica na godinu mogla bi u krajnjem slučaju apsorbirati tri imigracijska područja OECD-a, a to je samo kap u moru rastućeg problema nezaposlenosti u zemljama slanja (13). Može se stoga očekivati još veći pritisak ilegalnih migranata.

Jedino trajnije rješenje jest u suradnji razvijenih zemalja i zemalja u razvoju u traženju načina da se ekonomski razvijaju i ovi drugi. Dosadašnji rezultati nisu ohrabrujući te se pomaci u tom pravcu teško mogu uključiti u scenarij budućnosti migracija.

Kakva, pak, budućnost očekuje imigracijske zajednice u zemljama rada i dugogodišnjeg boravka. Većina će se istraživača složiti da definitivnan odgovor danas nije moguć. Možda je najlagodnije njihovu situaciju i neposrednu perspektivu označiti kao svojevrsno prijelazno razdoblje s produženim trajanjem, a možda je ono upravo normalno stanje stvari? Prilično je izvjesno da »etničke manjine« sve više teže integraciji u društva domaćina, ali je pitanje hoće li pri tome zadržati svoj kulturni identitet. Ni politika multikulture niti čvrste veze sa zemljama proijekla nije dovoljna garancija za to, niti su njihovi efekti jednoznačni za stvarnu sudbinu migrantskih zajednica u Evropi.

²³ Neka novija razmišljanja vjerojatno ne narušavaju bitnije ovu perspektivu. Imam na umu istupanje predstavnika sindikata DGB Jochena Richerta na ovogodišnjem zasjednaju mješovite komisije jugoslavenskih i njemačkih sindikata, koji je spomenuo da razmišlja da se ponovno dovedu strani radnici za neke poslove (građevinarstvo, komunalne djelatnosti) za koje se (ni) među rezidencijalnim strancima u SR Njemačkoj ne mogu naći radnici. Istovremeno je, međutim, izrazio bojazan, koja vlada u njegovoj zemlji oko eventualnog ulaska Turske u EEZ, jer bi to moglo pokrenuti oko 3 milijuna Turaka prema SR Njemačkoj (41).

Slično u Švedskoj registrirano je 76.000 nepopunjenih radnih mjesta, mada ima 66.000 nezaposlenih. Zato se mogu čuti zahtjevi koji dolaze iz industrijskog sektora da bi Švedska trebala, nakon desetljeća i pol, ponovo otvoriti vrata migrantima radnicima. Ministarka za rad Ingela Thalen odbija, međutim, za sada takvu mogućnost (52).

LITERATURA

1. Armstrong, John. »Mobilized and proletarian diasporas«. *American Science Review*, 70/
2. »ASPER informa: Immigrazione in Italia: per una cooperazione solidale«, *Dossier Europa emigrazione*, 13/1988, No. 6-7.
3. Bohning, W., R. »Međunarodne migracije i zapadni svijet – prošlost, sadašnjost i budućnost«, *Rasprave o migracijama*, 1978, br. 49.
4. Braverman, Harry. *Rad i monopolistički kapital*, Zagreb: Globus, 1974.
5. Castles, S; Kosack, G. *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, London: Oxford University Press, 1973.
6. Castles, Stephen. *Here for good, Western Europees new ethnic minorities*. London and Sydney: Pluto Press, 1984.
- 7a. Council of Europe. The OECD's Project No. 7: »The education and cultural development of migrants«, Interculturalism and education, Strasbourg, 1987.
- 7b. Council of Europe. The OECD's Project No. 7: »The education and cultural development of migrants«, Summary of the final Report, Strasbourg, 1986.
8. Danieli, L. *Labour Scarcities and Labour Redundancies in Europe by 1980*, Florence, 1971.
9. Drobnič, Sonja. *Living conditions of Yugoslav immigrants in Sweden*, Swedish Institute for Social Research University of Stockholm, 1986.
10. »Dugoročni društveni plan Jugoslavije za period od 1986. do 2000. godine«, *Jugoslovenski pregled*, 19/1985, br. 9.
11. Entzinger, H. B. »Race, Class and the Shaping of a Policy for Immigrants: The Case of the Netherlands«, *International Migration*, 25/1987, No. 1.
12. Gill, Colin. *Work, Unemployment and the New Technology*. Polity Press, Rep. 1986.
13. Golini, Antonio; Bonifazi, Corrado. »Demographic trends and international migration«, u: *The Future of Migration*. Paris: OECD, 1987.
14. Grammenos Stephanos, *Migrant Labour in Western Europe*, »Studies and Documents« 3, Maastricht, European Centre for work and society, 1982.
15. Grillo R. D. *Ideologies and Institutions in Urban France. The Representation of Immigrants*, Cambridge University Press, 1985.
16. Hammar, Tomas. »Dual Citizenship and Political Integration«, *IMR*, 19/1985, No. 71.
17. Hammar, T; Reinans, S. A. *SOPEMI Report Immigration to Sweden in 1985 and 1986*, Stockholms Universitet, 1987.
18. Heisler, Barbara. S. »Sending Countries and the Politics of Emigration and Destination«, *IMR*; 19/1985, No. 71.
19. Heršak, Emil. »Immigration in Mediterranean Europe«, *Razvoj/Development-International*, II/1987, br. 1.
20. King, Russell; Mortimer, Jill; Strachan, Alan; Viganola, Maria, T. »Emigrazione di ritorno e sviluppo di un comune rurale in Basilicata«, *Studi emigrazione*, 1985, No. 78.
21. Klinar, Peter. *Međunarodne migracije v kriznih razmerah*. Maribor: Obzorja, 1985.
22. Körner, Heiko; Mehrlander, Ursula. »New Migration Policies in Europe. The Return of Labor Migrants, Remigration Promotion and Reintegration Policies«, *International Migration Review*, 20/1986, No. 75.
23. Lebon, Andre. »Attribution, acquisition et perte de la nationalité française: un bilan (1973-1986)«, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, III/1987, No. 1-2.
24. Llaumett, Maria. *Les jeunes d'origine étrangère, de la marginalisation a la participation*, Paris: C.I.E.M. i Editions L'Harmattan, 1984.

25. *Los inmigrantes en Espana*, Documentacion social, Madrid, 66/1987.
26. Maillat, Denis. »Long-term aspects of international migration flows, the experience of European receiving countries«, u: »*The Future of Migration*«, Paris: OECD, 1987.
27. *Migrant's Children and Employment: The European Experience*. Paris: OECD, 1983.
28. *Migration and Settlement*. Open University Press, rep. ed. 1985.
29. Migration today, 1985. No. 34, World Council of Churches
30. Milardović, Anđelko. »Neokonzervativizam, nove desnice, desni radikalizam i stranci u Zapadnoj Evropi«, *Migracijske teme*, III/1987, br. 3/4.
31. Miller, Mark. J. *Employer Sanctions in Western Europe*. New York: CMS, 1987.
32. Morelli, Ugo. *Classi e movimenti migratori*. Roma: Coines, 1976.
33. Nikolinakos, Marios. »The end of migration in Western Europe: Summary of past and present evidence.« *Razvoj/Development-International*, II/1988, br. 1.
34. OECD. »Interculturalism and education«, the CDCC's Project No 7: »The education and cultural development of migrants.« Strasbourg, 1987.
35. OECD: »New Forms of International Mobility and Changes in the Concept of Return Migration in Southern Europe«, šap. mat. pripremljen za Seminar o povratnicima i njihovoj reintegraciji – Atena 10-12. V 1988., Paris, drafted 12. IV 1988.
36. OECD. »The OECD and return migration« (Note by the Secretariat), šap. mat. za Seminar o povratnicima i njihovoj reintegraciji, Atena, 10-12. V 1988.
37. Oppen, Maria. »Structural Discrimination Against Foreigners and Work-related Health Risks«, *Economic and industrial democracy*, 9/1988, No. 1.
38. »Osnovne projekcije stanovništva po starosti i polu 1981-2021«, *Jugoslavenski pregled*, 29/1988, br. 7-8.
39. Podgorelac, S; Švob, M; Brčić, K. »Zdravlje migrantica«, *Migracijske teme*, IV/1988, br. 3/4.
40. »Povratak jugoslavenskih građana s privremenog rada u inostranstvu«, *Jugoslavenski pregled*, 30/1986, br. 11.
41. »Prikrivena nezaposlenost i strani radnici u zemljama socijalističke zajednice«, *Danas*, 5. 1. 1988.
42. »Procvat sa zadržkom«, *Vjesnik*, 4. lipanj 1988.
43. *Race, Migration and Schooling*. London – N. Y. – Sydney – Toronto: Holt, Rinchart and Winston, 1982.
44. Reintegration Centre for Returning Migrants – Excerpts from a report by Maria and Antonios Papantonion, Athenes, Greece, *Migration Today*, 40, World Council of Churches, 1988.
45. Rela, Piera and Vadala Titta. »Sociological Literature on Migration in Italy, u: *Migration in Europe – Part 1, Current Sociology*, 32/1984, No. 2.
46. »Samo Jugoslaveni stranci?«, *Sirena*, 1432, 28. 5. 1988.
47. Sarup, Madan. *The politics of multicultural education*. London: Routledge and Kegan Paul, 1986.
48. Schalter, P. »Changing Patterns of Migration in the Adriatic Region«, *International Migration*, 25/1988, No. 2.
49. Schierup, Carl-Ulrik. *Do they dance to keep up tradition? Analysis of a social situation among Yugoslav immigrants in Scandinavia*. Umea: University of Umea, 1984.
50. Schierup, C.U. »Options of unemployed immigrants in the 1980's – a comparative study of unemployment among Turkish and Yugoslav immigrants in Sweden and Denmark«, *Migracijske teme*, II/1986, br. 3/4.
51. Simon, Gildas. »Migration in Southern Europe: An Overview«, u: *The Future of Migration*, Paris: OECD, 1987.

52. »Skleroza države blagostanja«, *Vjesnik*, 27. 6. 1988.
53. »Tamo gdje se igraju Darvina«, *NIN*, 16. 10. 1988.
54. »The Great American Job Machine«, *The OECD Observer*, 1988, No. 152.
55. »The Social Situation of Migrant Workers and their Families«. *Migrant Workers*, No. 2, New York: United Nations, 1986.
56. Troyna, Barry; Williams, Jenny. *Racism, Education and the State*, London: Croom Helm, 1986.
57. »Unemployment in the USSR?«, *ILO Information*, 24/1988, No. 4.
58. United Nations. United Nations Economic Commission for Europe. *Economic Survey of Europe in 1965*, Geneva, 1965.
59. UN World Population Trends and Policies: 1987 Monitoring Report.
60. »Vers une harmonisation du droit d'asile en Europe«, *Hommes et Migrations*, 1986, No. 1096.
61. Wilpert, Czarina. »International Migration and Ethnic Minorities: New Fields for Post-War Sociology in the Federal Republic of Germany«, *Current Sociology*, 32/1984, No. 3.
62. Withol de Wenden, Catherine. *National policies and practices of entry control in OECD member countries*, izvještaj za Konferenciju nacionalnih stručnjaka »The Future of Migration«, Paris, 13-15. V 1986.
63. »Zaposlenost i zapošljavanje u društvenom sektoru 1979-84«, *Jugoslavenski pregled*, 29/1985, br. 2-3.

THE EUROPEAN MIGRATION SITUATION AND ITS PERSPECTIVES

SUMMARY

The paper is an attempt to synthesize the European migration situation and its perspectives in the nearest future. It begins with the claim that the *Gastarbeiter* model of rotating migrant workers has in essence stopped to function after the oil crisis. The present migration situation is analysed in regard to the labour market, the legal status of migrants, return flows and reintegration, and the position of second generation migrants. In the search for a new European migration model several concepts have been developed. The author presents them as contributions to the understanding of contemporary migration processes, although most researchers would probably agree that a single widely accepted model does not yet exist. The reason most likely lies in the ambivalent position and perspectives of migrants, and especially of migrant youth.

In the second part of the paper the author attempts to discern the future of migration in Europe on the basis of existing demographic trends in Europe and the world, present trends on the labour market and current technological changes. In this context he offers an outline for the Yugoslav migration perspective.